ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.141.01(315)

Бедрій М. М.,
кандидат юридичних наук,
стипендіат факультету права та адміністрації
Ягеллонського університету в Кракові
(Стипендіальна програма імені Лейна Кіркланда)

«А МИ ПРОСО СІЯЛИ…»: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАДАВНІХ ПРАВОВІДНОСИН

«WE PLANTED MILLET...»: AN ATTEMPT OF ANCIENT LEGAL RELATIONS RECONSTRUCTION

Статтю присвячено окремим історико-юридичним аспектам додержавного звичаєвого права східних слов'ян. Проаналізовано давньоукраїнську пісню «А ми просо сіяли…» з метою реконструкції додержавних правовідносин. Висвітлено позасудовий спір між двома родовими спільнотами та порядок його вирішення. Досліджено додержавні уявлення східних слов'ян про право, землеволодіння, делікти, вирішення спорів та укладення шлюбу.

Ключові слова: *звичаєве право, східні слов'яни, народна пісня, позасудовий спір, родова спільнота, делікт.*

Статья посвящена отдельным историко-юридическим аспектам догосударственного обычного права восточных славян. Проанализировано древнеукраинскую песню «А мы просо сеяли...» с целью реконструкции предгосударственных правоотношений. Освещено внесудебный спор между двумя родовыми общинами и порядок его решения. Исследовано догосударственные представления восточных славян о праве, землевладении, деликтах, разрешении споров и заключении брака.

Ключевые слова: *обычное право, восточные славяне, народная песня, внесудебный спор, родовая община, деликт.*

The article is dedicated to some historical and legal aspects of pre-state customary law Eastern Slavs. An ancient song "We planted millet..." is analyzed to the reconstruction of pre-state legal relations. Extrajudicial dispute between two tribal communities and the procedure for its decision is highlighted. Pre-state Eastern Slavs ideas about law, land tenure, torts, disputes and marriage are researched.

Key words: *customary law, Eastern Slavs, folk song, extrajudicial dispute, tribal community, tort.*

Потреби розвитку юридичної науки та правової системи України в сучасних умовах вимагають опрацювання нових перспективних напрямів досліджень історії права. Особливо складним у цьому контексті є пізнання давніх періодів формування українського права, оскільки не збереглося достатньо джерел для повномасштабного вивчення цього предмета. Тому досліднику часто доводиться вдаватись до нетипових для правника, але вже звичних для етнолога чи антрополога, джерел – народних приказок, пісень тощо. З метою пізнання давньої історико-правової реальності у цій статті використано старовинну народну пісню «А ми просо сіяли…». Її зміст, як видається, здатний пролити світло на маловідомі сторінки історії українського права додержавної доби.

Як відомо, форма українського звичаєвого права була апріорі усною, і попри очевидні недоліки такої форми, загрози у збереженні автентичного змісту усних звичаєво-правових норм, воно домінувало серед інших джерел права в Україні аж до початку XIX ст. Як же правові звичаї зуміли проіснувати в усній формі протягом багатьох століть і поширювати свою чинність на настільки велику територію, яку охоплювали українські землі? У зв'язку з цим питанням пригадуються слова Т. Шевченка з вірша «Розрита могила», де автор звертається до матері-України: «За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш? Чи ти рано до схід сонця Богу не молилась, чи ти діточок непевних звичаю не вчила?» [1, с. 177]. З наведених рядків можна зробити однозначний висновок – кожен українець з дитинства вивчав народні звичаї (зокрема правові) від своїх батьків. Навчити дітей звичаїв свого народу вважалося святим обов'язком кожної сім'ї. Отже, вони передавались із покоління в покоління у формі переказів, паремій, казок, пісень, обрядів, ритуалів, символічних дій тощо.

Можливість набуття українськими правовими звичаями форми словесних паремій (народних приказок і прислів'їв) свого часу обґрунтовано довів А. Яковлів [2], і ця думка активно розвивається у новітній історико-юридичній літературі. Щодо інших фольклорних жанрів (пісень, казок, легенд тощо) існують певні сумніви, однак і вони поступово втрачають підстави. Так, давньогрецький мислитель Арістотель писав про племена агатирсів, які в той час проживали біля Дніпра та Південного Бугу (ймовірно, предки українців), що вони «свої закони складають у пісні та відспівують, щоб не забувались» [3, с. 197]. Прикладом такої пісні може послужити веснянка «А ми просо сіяли…» [4], яка походить із додержавних часів. Із неї можна довідатись про правове регулювання земельних, деліктних, сімейних та інших відносин того періоду.

© М. М. Бедрій, 2017

Український мовознавець О. Потебня припустив, що пісня «А ми просо сіяли…» могла існувати на українських землях уже у I тис. до н.е., однак щодо часу її появи немає точних даних. Дослідники сходяться на думці, що ця пісня була створена ще до становлення держави у період родо-племінного ладу. Звісно, з плином часу деякі репліки та слова цієї пісні були зміненими, але первинний зміст і ритм збереглись [5, с. 69–70]. Вона побудована як розмова двох колективів – імовірно, родових спільнот. Родова спільнота (додержавна община) – це перша соціальна форма виробничого та громадського об'єднання людей на засадах кровного споріднення, що характеризується спільною власністю на засоби виробництва [6, с. 657]. У додержавний період родова спільнота зосереджувала у собі всю систему суспільних відносин – виробничих, сімейно-побутових, культурних тощо. Одна зі згаданих родових спільнот була землеробською, на що вказує початок пісні:

– А ми просо сіяли, сіяли,
Ой дід-Ладо, сіяли, сіяли.
– А ми нивку виорем, виорем,
Ой дід-Ладо! виорем, виорем.
– А ми в поле виїдем, виїдем,
Ой дід-Ладо! виїдем, виїдем!
– А ми просо посієм, посієм,
Ой дід-Ладо! посієм, посієм [4].

Автохтонне населення українських земель (анти, склавіни, слов'яни) традиційно було землеробським, тому не викликає подиву саме такий початок пісні. Водночас ідеться не про звичайне засівання ниви, а про перше освоєння земельної ділянки, яке тягло за собою набуття права власності на неї. У деяких варіантах веснянки «А ми просо сіяли…» згадано про оранку на «січі», «чищі», тобто вирубно-вогневу систему землеробства – найдавнішу форму використання землі. На обраній ділянці лісу вирубували дерева, кущі, а після підсихання – спалювали. Очищену ділянку розпушували і засівали просом – однією з найдавніших хлібних культур. У пізніші часи старі назви таких площ («січа», «чища») змінились на нові – поле, нива [5, с. 70]. Таким чином, в аналізованій пісні йдеться про займанщину – спосіб первинного набуття права власності на землю внаслідок її самовільного оволодіння та освоєння за умови, що вона до цього часу нікому не належала.

Проте поруч із землеробською родовою спільнотою проживала скотарська спільнота, яка також претендувала на цю земельну ділянку. Вона намагалася набути право власності на неї шляхом випасу на ній своєї худоби. Такий варіант займанщини також практикувався в Україні, адже на Півдні були поширеними скотарські племена. Для прикладу, у 1784 р. для визначення меж с. Балаклія зібрались свідки, які заявили, що сусідній степ «із предків вважається приналежним до с. Балаклія», адже «степ цей є вільний до села приналежний, ніким не орався, нічийого володіння та нічиєї посторонньої власності на ньому не було; знаходився він у цілинному стані, тільки на ньому всі балакліївські жителі випасанням скоту користувались». Отже, межа володіння с. Балаклія була там, куди доходила худоба під час її випасання [7, с. 405]. Тому скотарська родова спільнота вступила в діалог із землеробською спільнотою:

– А ми просо витопчем, витопчем,
Ой дід-Ладо! витопчем, витопчем!
– А чим же вам витоптать, витоптать?
Ой дід-Ладо! витоптать, витоптать?
– А ми коні випустим, випустим,
Ой дід-Ладо! випустим, випустим.
– А ми коні переймем, переймем,
Ой дід-Ладо! переймем, переймем.
– А чим же вам переймать, переймать?
Ой дід-Ладо! переймать, переймать?
– А шовковим поводом, поводом.
Ой дід-Ладо! поводом, поводом [4].

Як бачимо, у пісні відображено земельний спір додержавного суспільства східних слов'ян. Предметом цього спору була земельна ділянка, а сторонами – землеробська та скотарська родові спільноти. Оскільки додержавне право було єдиним правом на українських землях у первісному суспільстві, то воно забезпечувалося тим, що кожна родова спільнота мала свій судовий орган. Його можна назвати додержавним, родовим або ж общинним судом. До складу додержавного суду входили найповажніші члени роду, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми», а головуючим був родовий старійшина. Під їхню юрисдикцію потрапляли всі справи (як цивільні, так і кримінальні) щодо тих правовідносин, які мали місце на території родової спільноти. Суду родової спільноти належала роль своєрідного посередника між сторонами судового процесу. Засідання відбувались публічно (у присутності всієї родової спільноти) та проводились усно. Судовий процес мав обвинувально-змагальний характер, відбувався у присутності свідків. Сторони змагались у словесній баталії за формулою «слово проти слова», підтверджуючи свої заяви та клопотання доказами [8, с. 24–25].

Водночас наведений спір вирішувався у позасудовому порядку, до нього не були залучені ні суд, ані третя сторона. Це зрозуміло, адже в додержавний період судові органи діяли, як правило, в межах однієї родової спільноти, а у цій ситуації спір був між двома такими спільнотами. Виходячи із чинного на той час звичаєвого права (а воно в додержавному суспільстві східних слов'ян уже існувало), більш обґрунтованими були права на земельну ділянку землеробської спільноти, оскільки вона першою обробила та засіяла ниву. Скотарська спільнота висунула свої претензії на земельну ділянку вже після її засівання. У такий спосіб вона заподіяла шкоду правомірному власнику землі. Як наслідок, виникло деліктне зобов'язання.

Засада еквівалентної компенсації майнових збитків, що утворилась у звичаєвому праві, згодом була зафіксована у «Руській правді». Зокрема ст. 18 Короткої редакції постановляла, що особа, яка зламала чужий спис, щит або одяг, повинна була його відшкодувати. Основним майном для такого від-

шкодування була худоба винуватця: «то скотом йому заплатити». Ст. 58 Розширеної редакції покладала на закупа обов'язок відшкодувати своєму пану коня, що був втрачений з його вини [9, с. 225]. Як бачимо, в пісні «А ми просо сіяли…» землеробська спільнота намагалася компенсувати заподіяні їй збитки шляхом захоплення худоби правопорушників. Згодом неправомірне випасання худоби на чужій земельній ділянці отримало назву «іспаш» або «потрава».

Ст. 2 розділу XIII Статуту Великого князівства Литовського 1566 р. встановлювала юридична відповідальність за випас своєї худоби на чужій земельній ділянці, а також особливості провадження у таких справах. Відповідно до цієї статті справу про випас худоби на чужій земельній ділянці («іспаш», «потрава») повинен був розглядати копний суд. Власник цієї землі зобов'язувався скликати копний суд і разом з учасниками копи затримати тварин, що завдавали йому шкоду. Затримані тварини були своєрідною гарантією того, що відповідач виплатить штраф, присуджений копним судом. Після сплати відповідних коштів копний суд повертав йому це майно. У статті зазначалось: «…яку копа про потраву шкоду присудить, той пан, чия худоба захоплена, має платити». Коли власник затриманої худоби не брав участі в засіданні копного суду, хоча його про це повідомляли, або не сплачував штрафу, то копний суд вираховував вартість завданої шкоди та покривав її позивачеві шляхом передання йому у власність відповідної кількості тварин, які були під арештом, а інших – повертав відповідачеві [10, с. 391–392].

Слід зазначити, що подібна практика була відомою не тільки українському народу. На відповідні паралелі вказують норми першої книги збірника ірландського права V ст. «Шенхус Мор». Згідно з ними позивач, заздалегідь попередивши відповідача, приходив до нього разом із судовим службовцем і свідками й арештовував корів або іншу худобу на суму, що дорівнювала ціні позову. Він розміщував її у своєму господарстві у спеціально відведеному для цього місці. Відповідач повинен був сплатити заборговану суму позивачу протягом певного терміну, після спливу якого арештована худоба ставала власністю позивача. Щоб припинити зазначену процедуру, відповідач звертався в суд або викликав позивача на поєдинок. У випадку порушення звичаєво-правових норм щодо арешту майна «Шенхус Мор» накладав на порушника штраф у розмірі п'яти одиниць рогатої худоби [11, с. 326–327].

У казахського народу існував звичай «баримта», який означав спосіб реалізації судового рішення чи іншої правомірної вимоги, який полягав в угоні худоби винуватця, його авторитетного родича чи аулу. Казахське звичаєве право вимагало, щоб такий угон відбувався з відома старійшини роду відповідача, а кількість відібраних тварин була співрозмірною із правомірною вимогою позивача. Саме дотримання цих умов було гарантією допустимості баримти та безкарності угону худоби. Недодержання цих умов мало наслідком притягнення позивача до юридичної відповідальності. В історії держави та права Казахстану правовий звичай баримти мав велике значення – він був засобом боротьби у князівських міжусобицях, а також часто знаменував початок національно-визвольних і антикріпосницьких рухів. В умовах Російської імперії баримта визнавалася злочином, однак цей правовий звичай і надалі застосовувався серед казахів. Часом завершення його дії вважають прихід радянської влади на казахські землі [12, с. 214].

Отже, захоплення коней землеробською спільнотою у пісні «А ми просо сіяли…» було правомірною дією. За таких умов скотарська спільнота опинилась у складному становищі, адже худоба для скотарів буда єдиним засобом існування. Вони мусили будь-що повернути своїх коней. Це розуміли й землероби, вступивши в торг із скотарською спільнотою. Причому обидві сторони намагались знайти консенсус, уклавши мирову угоду як розумну альтернативу міжродовій ворожнечі та силовому протистоянню. Про це свідчать слова самої пісні:

– А ми коні викупим, викупим,
Ой дід-Ладо! викупим, викупим.
– А чим же вам викупить, викупить?
Ой дід-Ладо! викупить, викупить.
– А ми дамо сто гривень, сто гривень,
Ой дід-Ладо! сто гривень, сто гривень.
– Не візьмемо й тисячі, тисячі,
Ой дід-Ладо! тисячі, тисячі [4].

Імовірно, в первинному варіанті пісні запропонований скотарською спільнотою викуп міг виражатись не у гривнах, а в інших одиницях. Відомі варіанти цієї веснянки, де як викуп пропонуються рублі. Перші монети з'явились на українських землях у II – III ст. із Римської імперії, але вони не набули значного поширення на цій території. У Київській Русі гроші мали так звану «кунну» форму, тобто грошима вважалися хутра куниці та білки. Така ж форма могла існувати й у переддержавному суспільстві. Водночас у «кунній» системі була присутня грошова одиниця гривна, яка дорівнювала 20 ногатам або 25 кунам [13, с. 226]. Однак землеробська спільнота розуміла цінність захоплених нею коней, і заявила, що не поверне їх навіть за вдесятеро більший викуп, ніж пропонувався. Скотарська спільнота була змушена піти на значне збільшення викупу:

– А ми дамо дівчину, дівчину,
Ой дід-Ладо! дівчину, дівчину.
– Ми дівчину возьмемо, возьмемо,
Ой дід-Ладо! возьмемо, возьмемо.
– А нашого полку убуде, убуде,
Ой дід-Ладо! убуде, убуде.
– А нашого полку прибуде, прибуде.
Ой дід-Ладо! прибуде, прибуде [4].

У додержавному суспільстві рід складався із сімей, які підпадали під владу родової старшини. Сім'ї утворювалися через шлюб, форма укладення якого була різною серед східно-слов'янських племен. Для відображення цих відмінностей варто звернутись до літописних свідчень. Нестор у «Повісті минулих літ» характеризував шлюбно-сімейні звичаї полян як цивілізовані та моральні: «Поляни мали

звичай своїх предків, тихий і спокійний, і повагу до невісток своїх… не ходив наречений за молодою, а приводили її ввечері». Також він сплачував викуп роду своєї нареченої. Натомість інші племена дотримувались іншого порядку укладення шлюбу: «А древляни жили, наче звірі… і весіль у них не було, а викрадали дівиць біля води. А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один звичай мали… сходилися вони на ігрища, на танці, на всякі бісівські пісні, і тут викрадали жінок собі» [14, с. 8–9].

Інститут викупу нареченої був характерним не тільки для слов'янських народів, а й для багатьох інших. Наприклад, у циган-киримів отримання калиму (викупу за наречену) обов'язкове навіть у сьогоденні. Молоді дівчата у циганських родинах традиційно перебували під пильним наглядом батьків. Викуп за наречену визначав батько нареченої. Сума калиму, внесеного за наречену, ставала відомою усій циганській громаді. Як і в давні часи, так і в сучасних циган сума калиму доволі велика. Щоправда, у сьогоденні вона, як правило, фіктивна, оскільки батько нареченої потай пізніше (іноді на другий день після весілля) повертає частину грошей (калиму) або весь викуп. Запрошуючи велику суму, батько нареченої одержує моральне задоволення від усвідомлення того, що цигани-одноплемінники будуть мати до нього велику повагу і заздрість внаслідок одержання ним великого викупу за доньку [15, с. 148].

Згаданий вище викуп за наречену міг бути доволі великим, адже в такий спосіб одна родова спільнота не тільки отримувала нового учасника, а й мала можливість згодом мати здорових нащадків. Тому пропозиція скотарської спільноти була прийнята землеробською спільнотою. Як наслідок, спір між двома родовими спільнотами було припинено. Землеробська спільнота зберегла за собою право на земельну ділянку та залучила до свого складу нового учасника, а скотарська – повернула своїх коней.

Таким чином, текст стародавньої народної пісні «А ми просо сіяли…» відкриває перед сучасниками обрії маловідомої правової давнини. У ній відображено спогад про додержавні уявлення наших предків щодо права, землеволодіння, делікту, позасудового вирішення спору та укладення шлюбу. Слова з цієї пісні підтверджують гіпотезу про існування права в додержавному суспільстві східних слов'ян, адже дві родові спільноти вирішували спір не за принципом сили, а саме згідно з тогочасними правовими звичаями, аналоги яких знаходимо і в пізніших періодах розвитку права українського й інших народів світу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Рад. шк., 1986. – 608 с.

2. Яковлів А. Українські народні прикази і звичаєве право / Андрій Яковлів // Життя і право. – Ч. 1 (32). – Львів, 1935. – С. 1–10.

3. Ковальова С.Г. Особисті немайнові права членів подружжя в українському звичаєвому праві: відображення у фольклорі / С.Г. Ковальова // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2011. – Вип. 4. – С. 196–205.

4. А ми просо сіяли [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nashe.com.ua/song/12971.

5. Руснак І.Є. Український фольклор / І.Є. Руснак. – К. : Академія, 2012. – 304 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Київ – Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.

7. Лучицкий И. Займанщина и формы заимочнаго владѣныя въ Малороссыи / И. Лучицкий // Юридический вѣстникъ. – 1890. – № 3. – С. 391–424.

8. Захарченко П.П. Історія держави і права України / П.П. Захарченко. – К. : Атіка, 2004. – 368 с.

9. Правова система України: історія, стан, перспективи : у 5 т. – Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2008. – 728 с.

10. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – 560 с.

11. Дарест Р. Исследования по истории права / Родольф Дарест ; пер. с фр. Н.Н. Чеботаревского. – М. : ЛИБРОКОМ, 2012. – 392 с.

12. История отечественного государства и права / под ред. О.И. Чистякова. – М. : БЕК, 1999. – Ч. 1 – 360 с.

13. Економічна історія України і світу / за ред. Б.Д. Лановика. – К. : Вікар, 2006. – 405 с.

14. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

15. Єлфимов В.О. Правові звичаї кримських циган / В.О. Єлфимов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2008. – № 819. – С. 147–149.